

‘Wat verwaait er op de passaat? Of: Hoe de geest van Multatuli de krabben in de Surinaamse ton weerstond’

Michiel van Kempen

bron

Michiel van Kempen, ‘Wat verwaait er op de passaat? Of: Hoe de geest van Multatuli de krabben in de Surinaamse ton weerstond’, in: Theo D’haen en Gerard Termorshuizen (red.), *De geest van Multatuli. Proteststemmen in vroegere Europese koloniën*. Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit Leiden, Leiden 1998, (Semaian 17), p. 184-213.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/kemp009watv01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / Michiel van Kempen

12

Wat verwaait er op de passaat?**Of:****Hoe de geest van Multatuli de krabben in de Surinaamse ton weerstond****Michiel van Kempen**

In 1864, dus vier jaar na de verschijning van de *Max Havelaar* en een jaar na de afschaffing van de slavernij in Suriname, verschijnt bij P.M. van der Made te Amsterdam een bordeauxrood boekje, goud op snee en met gekleurde platen, onder de titel *Vertellingen van een Surinaamschen vogel*. De schrijfster ervan, Christina van Gogh, heeft zich eerder met vertellingen beziggehouden toen zij nog 'op den vaderlandschen bodem ademde'. Nu richt zij zich aldus tot de 'jeugdige landgenooten':

Lieve jeugd! Gij hebt zeker wel eens een papegaai gezien of gehoord hoe aardig deze vogels kunnen praten? (Van Gogh 1864:9)

Na beschrijvingen van de vogels, de rivieren, het klimaat en nog zo het een en ander, komt zij te spreken over een groene papegaai die zij ontmoette en die haar aldus toesprak:

Geloof mij, als ik u verzeker, dat gij hier vele goede en brave inboorlingen zult aantreffen, edele menschen, vol van hulpvaardigheid en opofferende liefde. Veroordeel hen niet, zoo lang zij u nog onbekend zijn; valt hen ook niet hard over de slavernij! Het tegenwoordige geslacht heeft die niet ingesteld; dat deden zijne voorouders in ruwer tijden met ruwer zeden. Van kindsbeen af gewoon, slaven rondom zich te zien, komt de slavernij hen niet als een gruwel voor, te meer dewijl de slaven hier zeer goed worden behandeld en soms veel beter lot hebben dan duizenden handwerkslieden en armen in Europa. (Van Gogh 1864:15)

Later troont de vogel ons mee naar een plantage en krijgen we de bevolking wat scherper in het vizier. Wij ontmoeten de plantage-eigenaar die - zonder enige ironie - de naam Dorper draagt, een 'zeer regtvaardig en billijk meester' (Van Gogh 1864:29). 'De werkzamen en vlijtigen [onder de slaven] ontvingen menige vriendelijke toespraak, dikwerf ook iets bijzonders te eten en te drinken, ja, soms zelfs een extra kleedingstuk.' De slavenkinderen 'werden verzorgd door daartoe aangestelde oude vrouwen, kindermoeders genoemd. Zij kregen twee maal per dag gekookt eten, ten 11 en ten 6 ure, en bovendien 's morgens vroeg water met lika, Surinaamsche stroop, en geroosterde bananen. Zij zagen er allen dik en vet uit en waren gezond en vrolijk.' (Van Gogh 1864:30-31). En zo kwettert Christina van Gogh bij monde van haar papegaai voort. Meer dan acht jaar in Suriname en nog altijd zoete bollen bakken voor het thuisfront.

Intussen moeten we in onze - het is waar: gemakkelijke - verontwaardiging over zoveel zoetgevooidheid, niet vergeten dat in de keuvelende Nederlandse letteren van die tijd Van Gogh meezong in het grote koor. Haar schets van het slavenleven vertekent ongetwijfeld de ware verhoudingen, maar haar opvattingen zijn zeer humaan vergeleken bij wat in brede kring nog maar een eeuw eerder werd gedacht. In de woorden van een planter: 'Laet ons die bekeeringe aen Diegene doen, die met ons van één vel sijn ende niet aen die swarte en roode Chamskinderen die doch vervloekt sijn' (geciteerd bij Van der Linde 1956:34). Ik merk dit maar op om iets van het historisch perspectief aan te geven. Van Gogh wordt er zelf niet minder de papegaai door die zij zo graag als fictieve verteller opvoert. Want er is werkelijk wel meer gaande in de negentiende eeuw.

Twee jaar later namelijk, in 1866, verschijnt bij D.A. Thieme in Arnhem *De manja* van de hand van C. van Schaïck, een *familie-tafereel uit het Surinaamsche volksleven* dat zich afspeelt in het jaar 1836. De roman begint als een idyllische koloniale vertelling: de mulattin Rosalie wacht bij de schoolpoort om de dochter van haar meester, luitenant-kolonel en troepencommandant in de kolonie, naar huis te begeleiden. Als *lobi matie*, hartsvriendinnen, gaan de twee al babbelend huiswaarts. Daar neemt de verteller ons bij de hand: 'Nemen wij terloops een kijkje van dit Surinaamsch voorhuis.' In het stijlregister van de rondleider gidst hij ons door het huis: 'Die twee, drie oudmodische stoeltjes trekken u misschien nog meer aan. Doe of gij

t'huis zijt en maak het u gemakkelijk.' We zien de vertrekken, de meubels, de aankleding. Hier en daar veroorlooft de gids zich een woord van commentaar: 'Van netheid, smaak of kunst is geene sprake.'

In het tweede hoofdstuk komt de luitenant-kolonel ten tonele. Hij stamt uit een Labadistengeslacht dat fortuin gemaakt heeft op plantages die geheel vervallen zijn. Ik citeer: 'Arm, arm Suriname! welk verschil! ... toen en nu! ... En toch ... wensche men dien hooggeroemden, goeden ouden tijd met al zijne kerkelijke vroomheid, niet terug.' Hier trekt de schrijver Cornelis van Schaïck het fictionele kader open en neemt zelf het heft over van de verteller, wat hij drie bladzijden lang volhoudt:

De weelde en overvloed mogen onbeschrijfelijk en voor menigeen aantrekkelijk zijn geweest, ... die hoog geroemde oude tijd is geschandvlekt door gruwelen, die ons nog met afschuw en verontwaardiging vervullen. [...] Dweepe men toch niet zoo onbepaald met het verledene en het voorgeslacht! [...] Wij hebben 't oog op de noodkreten en klaagliederen, die in de laatste jaren zijn aangeheven over de mishandeling der Neger-slaven in Suriname. Men haalde voorbeelden en feiten aan van vroegere jaren, geput uit het strafregister op het piket van justitie, in de Wagenwegstraat te Paramaribo, zonder vermelding van dag en jaar, meêgedeeld in modernen stijl, woorden dezer eeuw. Ook wij hebben gebeden om en met reikhalzend verlangen uitgezien naar de emancipatie der slaven in de kolonie. Ook wij hebben dien heuchelijken dag met blijdschap begroet en er God vurig voor gedankt, dat ook die bevolking met ons in kan stemmen in vader Tollens' lied: Wij leven vrij op Neêrlands dierb'ren grond. Maar niet omdat er nu een einde was gemaakt aan gruwel en marteling - neen! maar omdat de slavernij voor vrijen en slaven, als kinderen van éénen vader, verderfelijck is en hunne opvoeding en vervolmaking in den weg staat. Omdat slavernij een kankerachtige uitwas is aan den boom der menschheid, die groei en bloei verhindert.

Cornelis van Schaïck moet in ongeveer dezelfde jaren (1852-1861)¹ in Paramaribo gewoond hebben als Christina van Gogh. Dat hij veel dichterbij de gewone mensen heeft gestaan, blijkt ook wel hieruit dat in *De manja* vele woordenwisselingen in het Sranantongo voorkomen, oftewel in, zoals men in die tijd zei, het Negerengels dat toen misschien nog niet eens zo

1 De *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* (1914-1917) geeft als jaren 1851-1863. Ik volg de *Encyclopedie van Suriname* (1977) omdat ik alleen in de jaren 1853 tot en met 1859 in Surinaamse dagbladen - te weten: *Surinaamsch Weekblad* en *Surinaamsche Courant en Gouvernements Advertentie Blad* - werk van Van Schaïck ben tegengekomen.

sterk het 'negertaaltje' was dat in de eerste helft van de twintigste eeuw met zoveel depreciatie werd benaderd door hen die op de maatschappelijke ladder wilden stijgen. Van Schaïck was dominee en het zijn juist de Evangelieverkondigers geweest die de taal van de slaven wel serieus namen, zodat wij veel van de vroegste teksten in het Sranantongo danken aan zendelingen, in het bijzonder aan de dienaren van de Moravische Broedergemeente.¹ Maar hier spreken we over belletrïe. Daarin neemt Van Schaïck, schrijvend in een eeuw die dan wel de slavenemancipatie in Suriname bracht, maar in de koloniale letteren over De West weinig soeps, alleen al door het gebruik van het Sranan een bijzondere plaats in.²

Er is niets dat erop wijst dat Van Schaïck de *Max Havelaar* gelezen heeft - of het zou de doorbreking van het fictionele kader moeten zijn die zo karakteristiek is voor Multatuli's roman - en de vraag is ook hoe bij gebrek aan overgeleverde correspondentie, zo'n invloed getraceerd zou moeten worden in een tijdsgewricht waarin nota bene het abolitionisme haar grootste succes, de afschaffing van de slavernij in 1863, al geboekt had. In de tweede uitgave van de *Catalogus der Surinaamsche koloniale bibliotheek* [te Paramaribo] uit 1862 komt de *Max Havelaar* niet voor. Gezien de beperkte oplage en verspreiding van de eerste drukken van de roman verwondert dat ook nauwelijks (Multatuli 1992, II:XLVIII-XLIX).

Van Schaïck heeft minstens één voorloper gehad, en dan nog wel meer dan een eeuw vroeger. Dat is Johannes Guiljelmus Kals geweest die in 1731 als hervormd predikant naar Paramaribo komt en het presteert om reeds aan boord van het schip dat hem naar Suriname brengt, ruzie te krijgen met de kapitein die niets ziet in zijn streven naar bekering van de slaven³. Kals maakt zich sterk voor een gelijkgerechtigd samenleven van blanken en

- 1 Men vindt die vroege Sranan teksten in Voorhoeve en Donicie 1963. In zijn 'Proeve van of bijdrage tot de geschiedenis vooral der Hervormde kerk in Suriname' in de eerste jaargang van *West-Indië* (1855) heeft Van Schaïck ook gepleit voor onderwijs en de evangelisatie in het Negerengels.
- 2 Andere voorbeelden van het gebruik van het Sranantongo in koloniale letterkunde vindt men in Lichtveld en Voorhoeve 1958. Een globaal overzicht van deze belletrïe heb ik eerder gegeven (Van Kempen 1990).
- 3 Ik baseer mij voor deze passage op de hoofdstukken over Kals in: Van der Linde 1956:32-45, en Lichtveld en Voorhoeve 1958:125-140, alwaar ook de geciteerde teksten van Kals te vinden zijn. Conflicten als die rond Kals zijn er meer geweest, blijkens het standaardwerk over Kals: Van der Linde 1987. Zo werd dominee Keetelaar in mei 1687 door gouverneur Van Sommelsdijck uit de kolonie verwijderd omdat hij neger-slaven de gelegenheid bood in ondertrouw te gaan (Derby 1993).

kleurlingen en botst al spoedig met de plantocratie en zijn ambtsbroeders: reeds na een jaar wordt hij aangeklaagd bij de Classis van de Hervormde Gemeente in Amsterdam in de *12 Gravamina tot Lasten van Ds. Kals*. Die waren overigens van nogal laag allooi: de kerkeeraadsleden speelden in op zijn slechte huwelijk, ze dreinden over zijn vrouw met 'een ongewassen mond'. Kals echter hield voet bij stuk, hij verklaarde 'geen stomme hondt' te willen zijn en beval niet enkel aan dat planters Indiaanse vrouwen zouden huwen, maar ook dat plantersdochters aan Indianen zouden worden uitgehuwelijkt. Na twee jaar werd zijn positie in de kolonie onhoudbaar. Hij keerde terug naar Nederland, werd beroepen te Stephenswaard waar hij opnieuw na enkele jaren om een principieel conflict ontslag nam. In Leiden ging hij lesgeven aan studenten en raakte er in een amoreus schandaal verwickeld - ook al een reden waarom hij ons aan Multatuli doet denken. In 1756 richt hij zich tot het Nederlandse volk met zijn *Neerlands hoofd- en wortel-sonde, het verzuym van de bekeringe der heydenen* - een boek dat hij slechts met de grootste moeite gepubliceerd kreeg. Ik citeer: 'Ziet nu eerst op 't volk in welker land dat gy woont, de Indianen, en betracht doch eens, mag ik u bidden, rypelyk met wat regt gy u meester maakt van hunnen erflanden en besittinge' (Lichtveld en Voorhoeve 1958:128). Hij laakt het wegroven van negers van de kust van Guinea: 'foey! Schande voor Christenen!' en verhaalt van de negerinne Isabella die hij opzoekt nadat zij, eerst vrijgelaten, weer tot slaaf was gemaakt: 'Kom aan Isabella, seg my eens, hoe komt gy daartoe dat gy U met de Negers vermengt en daarvan hebt laten bekruypen?' Daarop vertelt zij hoe zij, bespot en belaagd door de blanken, een man heeft genomen van haar eigen ras. Zij verdedigt zich tegen de bezwaren van de dominee dat trouwen met deze heiden onchristelijk is, door te stellen dat zij 'doch met hem voor God getrouwt is' en dat zij hem de christelijke gebeden heeft bijgebracht. Daarop vraagt hij haar de gebeden te laten horen. Met Droogstoppelse nuchterheid merkt Kals op: 'Ik moet bekennen, dat het wel wat gebrekkig ging, zo dat ik haar nu en dan helpen moest, maar egter moest ik my verwonderen, dat sy deese Stukken noch wiste' (Lichtveld en Voorhoeve 1958:138).

Anders dan Multatuli was Jan Willem Kals een dominee en zijn denken was afgepaald met bijbelteksten en een toekomstvisioen op christelijke grondslag. Maar met precies dezelfde begrenzungen waren er zovelen, ja,

was praktisch iedereen in zijn eeuw geneigd om de strengste slavenbehandeling goed te praten. Kals was geen abolitionist en net zomin als Multatuli tegen het cultuurstelsel was en Nederlands-Indië als wingewest verloren wilde zien gaan, wilde Kals af van de slavenkolonie Suriname. Maar juist binnen zijn christelijke tucht verlegde Kals veel meer grenzen in zijn achttiende eeuw, vol van mannen die in Kals' woorden 'niets verstaan ende zoeken als koffij en suiker te planten', dan Multatuli in de negentiende waarin de geest van het abolitionisme al, zelfs bij sommige Hogere Bestuurderen, rondwaarde.

In de biografie van Multatuli komen we velen tegen die in de disputen rond de afschaffing van de slavernij een rol hebben gespeeld, van Nicolaas Beets, auteur van *De bevrijding der slaven* (1856), tot de pragmatische minister van Koloniën baron Jean Chrétien Baud. Wolter Robert van Hoëvell kennen we omdat hij met zijn *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* en zijn Indische verhalen directe betekenis heeft gehad voor Multatuli. Hij heeft, zoals u weet, het materiaal aangedragen voor 'De Japanse steenhouwer' en inspireerde vermoedelijk zowel de idylle van Saïdjah en Adinda als de toespraak tot de hoofden van Lebak (Van 't Veer 1979:431-432). Met zijn *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet*, verschenen in 1854 en tweemaal herdrukt, heeft Van Hoëvell ook voor het schetsen van de wantoestanden in de slavenkolonie Suriname veel betekend. Zijn proza is wijdlopig en niet vrij van larmoyantie, maar dit is de waardering van een lezer anno 1995. Hij inspireerde in ieder geval Anna Steens-Zijnen Ampt tot haar dichtbundel *Schaduwbeelden uit Suriname* (1858).

Het was dezelfde Van Hoëvell die op 25 September 1860, dus kort na het verschijnen van de 'Havelaar', in de Tweede Kamer opmerkte dat er 'de laatste tijd een zekere rilling door het land gegaan was, veroorzaakt door een boek'. Willem Frederik Hermans heeft die rilling van nogal wat relativerend commentaar voorzien (Hermans 1976:73-76), maar voor J.J. Oversteegen in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993:484) blijft het boek een donderslag bij heldere hemel. Het is niet mijn taak om in te gaan op de kwestie hoezeer het perspectief van waaruit Oversteegen tot zijn uitspraak komt een typisch uitgangspunt van een literatuurhistoricus is. Wat Multatuli buiten het literaire domein heeft betekend, weten we inmiddels uit

onder meer de studies van Liesbeth Dolk en Cees Fasseur (Dolk 1993¹ en 1994; Fasseur 1995). Wat ik wel kan stellen, is dat als Multatuli de steen in het Nederlandse vijvertje is geweest, de rimpelingen van die actie nauwelijks tot Suriname zijn doorgedrongen.

Negentiende-eeuwse Surinaamse kranten als de *Surinaamsche Courant*, *Guiana*, *Suriname*, de *Surinaamsche Telegraaf*, de *West-Indiër*, het *Algemeen Nieuws- en Advertentie blad*, *Goede tijding* en *Onze West* waren bijna zonder uitzondering, zo ze zich al politiek profileerden, conservatief, en bij een lezerspubliek van voornamelijk Hollandse planters en bestuursambtenaren is dat ook weinig verwonderlijk. In een bepaald opzicht keek men wel degelijk over de grenzen: de kranten van die dagen adverteerden met 'Hollandsche hammen en cervelaatworsten', 'Duitsch bier' merk 'Nederland' en andere zaken die een wereld opriepen met als voornaamste aanbeveling: 'haast Europeesch'. Zelfs de nieuwste mode uit New York wordt in advertenties aangeprezen - er is wat dit aangaat weinig verschil met de 'pas ontpakt'-advertenties van een eeuw later.

Toch gebeurt er in 1861 iets opmerkelijks. In het *Surinaamsch Weekblad* schrijft W.E.H. Winkels twee reeksen artikelen onder het pseudoniem 'den ouden Heer Furet'.² In 1857-1858 de reeks 'Humoristische Snippertjes', in totaal 64 korte prozastukjes in de trant van den Ouden Heer Smits, en in 1860-1861 'Uitboezemingen over de Kolonie Suriname door Furet' in 19 delen. Het zijn geschiedkundige beschouwingen in essayistische en soms ook in quasi-fictieve vorm, met personen die sprekend worden opgevoerd. Soms haalt Winkels sarcastisch uit naar de slaapverwekkende monotonie in de kolonie en de zelfingenomenheid van haar bewoners. Dat doet hij bijvoorbeeld in deel 10 van de reeks (*Surinaamsch Weekblad*, nr. 32, 11 augustus 1861), in een 'Brief van Mevrouw Kwal aan Mevrouw van Zuijlen'. Mevrouw Kwal schrijft over de conversaties over oudbakken modes en:

1 Vooral hoofdstuk I: 'Een politiek strijder met de pen; Over Multatuli en de Indonesische intellectuelen (1900-1942)'.

2 Aan Willem Eduard Herman Winkels (Amsterdam, 1818 - Paramaribo?, na 1892), blankofficier, later boekhandelaar, schrijver en tekenaar, heeft Jan Voorhoeve een artikel gewijd (Voorhoeve 1963). Voorhoeve kende de genoemde twee artikelenreeksen blijkbaar niet. Wel maakt hij gewag van een brochure van Winkels, *Slavernij en emancipatie* (1856), waarover Voorhoeve (1963:272) zegt: 'Hij is geen principieel tegenstander van de slavernij, maar verwijt Nederland, dat het nooit genoeg gedaan heeft om de slaaf te veredelen en te beschaven, zodat de emancipatie een succes zou kunnen worden.'

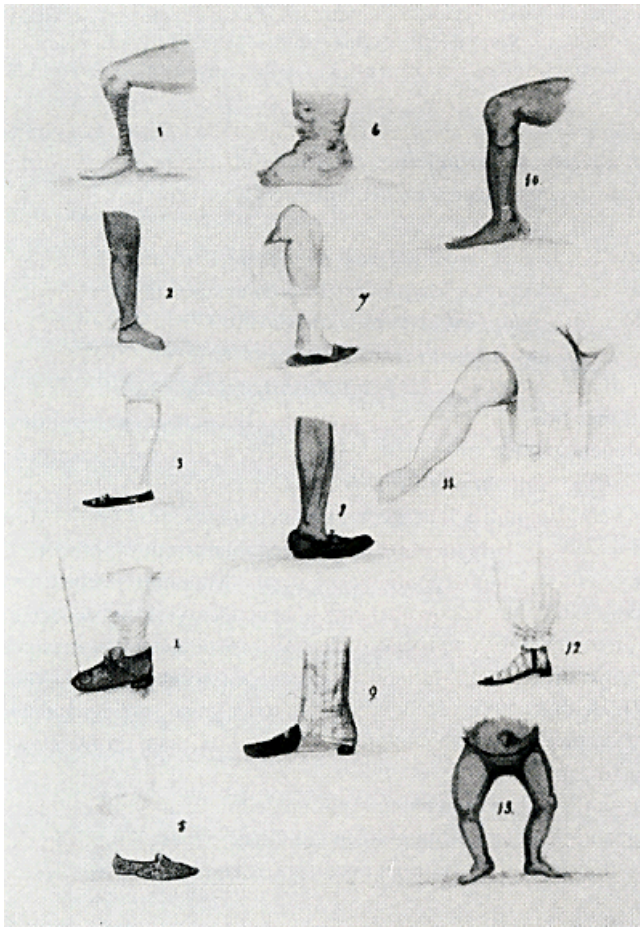
Verder over de *Negers* en het meest, - over *vaten met Suiker*. O Keetje! voegde het mij als vrouw, een *kras* woord te zeggen, ik zeide met Max Havelaar: '*stik in Suiker!*' Want *dat* zoet alhier op den geheelen dag in den mond der Kolonisten, op *soiree's* en partijen, in familiekringen en op de wandeling, is walgelijk.

Dit is de allereerste vermelding van Multatuli die ik in een Surinaams medium heb kunnen traceren en het dunkt mij goed erop te wijzen dat dit al in het jaar 1861 gebeurt!

Mevrouw Kwal gaat door met haar klaagzang, ook haar man heeft een suikerplantage gekocht en 'de *philantropie* is er door de hier heerschende denkbeelden *uitgeschuijerd*.' Het principe slavernij drijft de verkankering in alles. Zij waarschuwt tegen schijnfilantropen en tegen 'brieven van hier naar Nederland, door *kwezelarij* en *fijmelarij* gezonden, geheimzinnig, en misschien met *twee* ouweltjes digt gemaakt.' Leugenaars zijn het die zichzelf christenen noemen en zeggen: '*Het is hier een slechte troep, doch wij o Heere! danken U dat wij niet zijn, als zij*'. Deze variatie op een van de laatste regels van Multatuli's 'Het gebed van den onwetende' (verg. Multatuli 1950:473-477) verantwoordt Winkels met een interessante voetnoot: 'Overgenomen van de in Hamburg uitgegeven plaat: "Multatuli's gebed, van den onwetende". Wij danken den onbekenden toezender, voor het cadeau exemplaar, ons per mail van Junij toegezonden. W.' Deze plaatuitgave wordt niet in de verantwoording van Multatuli's *Volledige werken* vermeld (Multatuli 1950:547). De onbekende afzender moet in ieder geval snel gehandeld hebben, want de publicatie van Multatuli's 'Gebed', althans in *De Dageraad* dateert van maart 1861.

Er is ten slotte nog een interessant punt in de brief van Winkels: na nog te zijn ingegaan op het achterlijk houden van de negerbevolking, spreekt mevrouw Kwal zich ferm uit voor het openbaar maken van alle wantoestanden:

[...] de drukpers is in *Suriname* even zoo in de boei geslingerd als alles, wat zich alhier beweegt. Zij is een toringachtige, vol knelbuilen en zij draagt volstrekt de *Phrijgische* muts niet [...]. Zij is een weeskind, zeer zenuwachtig en vooral zwak in haar knieën, kijkt de een of andere *regent* van het weeshuis haar wat barsch aan, *bo!* dan ligt zij reeds, of geeft men de *bonne* die haar geleidt, beloften, of bedreigt men haar, dan kan het arme kind geen mond meer open doen en zwijgt bescheiden stil. Er komt echter geloof mij, een lossere en vrijere beweging in haren gang, krachtig voedsel, een matige beweging in de

Afb 24. Verschillende met potlood en waterverf getekende benen van allerlei soort waarin de sociale verhoudingen in Suriname worden gehekeld, door W.E.H.Winkels, ± 1850.

vrije lucht, en wat staaldruppels - want zij is nog wel wat koekerig na hare langdurige ziekte - zal haar welligt eens tot eene gezonde ferme deern vormen, waarvoor de *Nederlandsche maagd* niet behoeft te bloozen.

Maar de koekerigheid houdt nog niet echt over. Het zou nog tot het einde der eeuw duren, al eer de naam Multatuli opnieuw opduikt in de Surinaamse kranten. Op 3, 16 en 19 februari 1898 vinden ten bate van het Armenfonds der Nederlandsch Portugeesch Israëlietische Gemeente in het toneelgebouw Thalia opvoeringen plaats van Multatuli's toneelspel in vijf bedrijven *De bruid daarboven*. De voorstelling werd, aldus de *Nieuwe Surinaamsche Courant* (jrg. 6, nr. 588, 20 februari 1898) opgevoerd 'voor een eivolle zaal toeschouwers, die in oorverdoovende applaudissemten aan hun bijval uiting geven, afgewisseld door het werpen van boquetten voor het voetlicht.' Of het enthousiasme de acteerprestaties of het stuk zelf betrof, zegt het bericht er niet bij. Maar Multatuli's reputatie was in die tijd ook in de kolonie in positieve zin bevestigd, want in dezelfde krant (jrg. 6, nr. 589, 24 februari 1898) wordt in een ingezonden brief minister Cremer die blijkbaar had opgeroepen tot meer nauwkeurigheid en minder dubbelzinnigheid in officiële verslagen, heil toegeroepen als geestverwant van Multatuli, 'den grooten strijder tegen officieele onwaarheden'.

Maar Nederlands-Indië was en bleef wel verschrikkelijk ver weg, en dat zou nog lang zo blijven, behalve dan voor een handvol oud-Indiëgangsters.¹

1 Van de Walle merkt in 'De kolonie in de kolonie' op dat de West een doorgangshuis was voor jonge afgestudeerden die na opgedane ervaring naar Nederlands-Indië zouden worden gestuurd. Het zijn in het bijzonder de oud- en toekomstig-Indiëgangsters geweest die in Suriname hun stem verheven. Marten Douwes Teenstra, landbouwkundige en auteur van *De neger-slaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het christendom onder de heidensche bevolking* (1842) was in Indië gevormd, maar vond als tegenstander van de slavernij, in Suriname noch bij de traditioneel denkende plantocratie, noch bij de Creoolse klasse van vrijen veel weerklank voor zijn 'Indische ideeën'. Een andere oud-Indischman, J. Hagen, was districtcommissaris van Commewijne, een district waar vele Javanen wonen. Hij voelde zich nauwer betrokken bij de Aziatische bevolkingsgroepen dan bij de Creolen. Naar aanleiding van de felle kritiek op Kielstra schreef hij een zeer denigrerend artikel over de Staten in *Suriname Waakt*, een uitgaafje van een sterk koningsgezinde club. (Maar men vergis zich niet: het valt niet mee in die tijd antimonarchistische geluiden in de kolonie te horen; ook de nationalist Wim Bos Verschuur voerde als reden om gouverneur Kielstra te verwijderen aan dat de ontevredenheid begon te leiden tot het aantasten van de band met het Oranjehuis (Ramsoedh 1990:194; vgl. ook Meel 1991).) Volgens Hagen was het college samengesteld uit 'professionele malcontenten en pseudo erudieten', waarin 'geestelijke onmacht zich tracht te verbergen achter een stroom van achterklap, vitterij, verdachtmaking en agitatie'. We vinden dit citaat in *Een oog boven Paramaribo* van J. van de Walle en Hans Ramsoedh haalt het aan in zijn proefschrift over Kielstra. 'Met zijn artikel vertolkte deze bestuursambtenaar vermoedelijk de gevoelens van menig Nederlander in de bovenlaag van de koloniale samenleving', schrijft Ramsoedh (1990:148). Maar de aardigste uitdrukking van Hagen wordt ons onthouden. Hij richtte zich onder meer tegen het Statenlid Cyrill Biswamitre, een katholiek gedoopte hindoestaanse draaikont die drie periodes voor verschillende partijen in de Staten zat en daar sprak op een wijze die Hagen karakteriseerde als 'steriel gebiswamieter'. De Staten namen het niet, dienden een aanklacht in en Hagen werd veroordeeld tot een geldboete van vijfenzeventig gulden. Voor een aanklacht was overigens minder nodig; Hagen wist daar zelf alles van. Grace Schneiders-Howard noemde tegenover journalist Van de Walle Hagen een 'kris-aanbidder'. Toen die dat tegenover de krisaanbidder zelf, dus niet eens in geschreven woord, herhaalde, raakte Hagen zo van streek, dat hij Van de Walle voor de rechter daagde wegens belediging. Van de Walle werd veroordeeld tot een boete van twee gulden vijftig. Die rechter op zijn beurt weer raakte nogal ontregeld, toen heel Paramaribo te hoop liep, omdat zijn vrouw luid schreeuwend boven op de spits van het dak van hun huis was gaan zitten. Verhalen...

Eigenlijk is tot aan de Tweede Wereldoorlog de culturele belangstelling voor de gebieden waar al die groepen Surinaamse immigranten vandaan kwamen, altijd bijzonder gering geweest (de door kranten en onderwijzers gevoede interesse voor Nederland natuurlijk uitgezonderd - merkwaardig toch dat de Nederlanders nooit tot de groepen immigranten worden gerekend!).¹

Ook met het op gang komen van de immigratie van Javaanse contractarbeiders na 1890 neemt de belangstelling voor het rijk van Insulinde nauwelijks toe. Van de Walle: 'De enige band die er tussen de pers in Nederland en Suriname vóór de Tweede Wereldoorlog bestond, was de Nederlandse *Telegraaf* die eens in de paar weken per mailboot arriveerde. Nieuwtjes daaruit, voornamelijk in de *human interest*-sfeer: moorden en dat soort zaken meer, werden overgenomen door *De West*.² Wat er ook in Nederland in

1 De journalist Johan van de Walle herinnert zich dat hij nog in de oorlogsjaren een lezing gaf en daar over Afro-Amerikanen sprak en dat er een grote, donkere man opstond, die zei: 'Ik ben geen Afro-Amerikaan, ik ben een neger.' Voor dit opstel heb ik gesprekken gevoerd met Johan van de Walle (16 en 20 mei 1995), Albert Helman (24 april 1995) en Hugo Pos (16 mei 1995), waarvoor ik hen allen -gezamenlijk 235 jaar oud - hartelijk dank zeg. Waar ik geen schriftelijke bron aangeef, steunen de uitspraken op deze interviews.

2 Dit dagblad stond onder leiding van Willem Kraan, over wie Van de Walle heeft geschreven: 'Die strijd tegen de Gouverneur Kielstra, de man die allerlei slechte dingen werd verweten, die aanstuurde op wat men in de stad Paramaribo de verindisching van het land noemde, stond vooral onder leiding van een Hollandse onderwijzer, publicist en redacteur van het enkele malen per week verschijnend blad *De West*. Ik heb die man, toen ik eenmaal benoemd was tot hoofd van de gouvernementspersdienst, [...], van tijd tot tijd opgezocht in zijn kantoor waar hij me ontving gekleed in een los hesje en een mooie Javaanse sarong, omringd door kloekgebouwde jongemannen op wier machtige borstkassen gouden kruisen schitterden. Ik mocht die zonderlinge Hollandse oud-onderwijzer niet en ik zocht meer mijn journalistieke troost bij Jantje Wijngaarde, de redacteur van *De Surinamer*, ook een blad dat enkele malen per week uitkwam.' (Van de Walle 1995:169-170).

de kranten verscheen over Indië, het drong - met uitzondering van de mouterij op het pantserschip de Zeven Provinciën in 1933 - niet door tot de media in Suriname. Het aantal multatulianen was, voorzover valt na te gaan, op de vingers van één hand te tellen. Belangstelling voor de Javanen toonde wel prof. Gerold Stahel, een Zwitserse landbouwkundige, die in zijn woning aan de Cultuurtuinlaan, vlak bij het Landbouwproefstation waarvan hij directeur was, *wajang*-voorstellingen organiseerde die uren en uren duurden. Maar stedelingen kwamen daar niet.

Albert Helman, geboren in 1903:

In mijn jeugd was Suriname nog een sterk gesloten gemeenschap. Alle deuren en vensters op de wereld zaten potdicht in Suriname, behalve op een kier naar Nederland. Alleen de Nederlanders en een handvol zich aan hen conformerende joden kregen iets meer van de wereld te zien. Javanen werden gezien als arme sloebbers uit een onmogelijk land. Men wist weinig van Indië. Pas toen Soemita zijn intrede deed in de politiek, begonnen de Javanen zich op Indië te oriënteren. De Javanen hadden altijd geïsoleerd geleefd en organiseerden zich eerst na de Tweede Wereldoorlog.

Ik heb er nooit iets van gemerkt dat Multatuli gelezen zou zijn door wat je de vrijdenkers in Suriname zou kunnen noemen. Ze hadden wel Wereldbibliotheek-uitgaven, maar dan Scharten-Anting, De Mérode.¹

Het kan echter niet anders dan dat een aantal exemplaren van de *Max Havelaar* inmiddels in Suriname was beland. Alleen al de totale oplage van de goedkope Wereldbibliotheek-uitgave bedroeg in de jaren tussen Helmans geboorte en zijn vertrek uit Suriname (1921) zestigduizend.² Sterker nog: vanaf 23 mei 1916 adverteert het Paramaribose handelshuis C. Kersten & Co in het dagblad *De West* met regelmaat met Multatuli's *Max Havelaar* en *Vorstenschool* (niet lang daarna zou de jonge Lichtveld na zijn eerste verblijf in Nederland terugkeren in de kolonie). Aardig in dit verband is wat oud-diplomaat mr. Leefmans mij vertelde: zijn grootmoeder, afkomstig uit

1 Helman herhaalt vervolgens wat hij al eerder heeft neergelegd: dat hij Boutens, Guido Gezelle en Maurits Sabbe kocht. Daaraan voegt de auteur van *Mijn aap schreit* nu toe: *Het ivoren aapje* van Herman Teirlinck. De geïsoleerde positie van Javanen en Hindoestanen en hun naoorlogse organisatie wordt beschreven door Hassankhan 1993.

2 Ik ontleen dit gegeven aan het 'Overzicht van de Havelaaruitgaven' in Dubois 1962:168-169.

het rijstdistrict Nickrie - toch ook niet het centrum van de geletterde wereld - zong een anti-Hollands liedje, zonder enig benul te hebben van waar het vandaan kwam. Het bleek te gaan om het versje dat Multatuli in zijn annotaties bij de 'Havelaar' heeft opgenomen en dat in de Wereldbibliotheekuitgaven mee werd afgedrukt (Multatuli 1992, I:248-249).

Dan verschijnt in 1926 Helmans debuutroman *Zuid-Zuid-West* met de geruchtmakende antikoloniale epiloog. Waarschijnlijk vormen de laatste bladzijden van de *Max Havelaar* de beroemdste epiloog van de Nederlandse romankunde. Toch meen ik dat Helmans bekende toespraak tot de Hollanders zeker niet onderdoet voor die van Multatuli tot Willem III:

Inderdaad, gij zijt een achtenswaardig volk, met vele schoone leuzen. En de werkelijkheid? Een ver land dat ik verschrompelen zie tot een dorre woestijn. En ik durf het u zeggen, zondagsbrave kooplieden: dit is UW schuld. Want naamt ge bezit van dit land - ik wil niet spreken over recht of onrecht, God weet dit alleen - waarom heeft het uw liefde niet meer, nu gij niet langer spreken kunt over het Dividend? (Helman 1926:117)

Het is moeilijk deze regels te lezen, zonder aan de slotzin van de 'Havelaar' herinnerd te worden: 'En dat daarginds Uw meer dan *dertig millioenen* onderdanen worden MISHANDELD EN UITGEZOGEN IN UWEN NAAM?' Als geheel haalt de romantisch-melancholische vertelling *Zuid-Zuid-West*, hoe verdienstelijk ook als boek van een drieëntwintigjarige, het in de verste verte niet bij de *Max Havelaar*, maar het proza van de epiloog is niet minder krachtig dan dat van Multatuli. Ik citeer nogmaals Helman:

Sinds eeuwen zijt gij dieven, men zegt: geoorloofd. Maar weest dan minstens liefdevolle dieven en geen schurken. (Helman 1926:118)

Twee eeuwen na Kals en een halve eeuw na Multatuli en Van Schaïck is er opnieuw een schrijver die zich rechtstreeks tot het Nederlandse volk richt. In hun aanklacht tegen de Hollandse verering van de mammon staan deze vier auteurs in één rechte lijn die eeuwen overspant.

De epiloog uit *Zuid-Zuid-West* zou Helman door de autoriteiten niet in dank worden afgenomen. Het boek bezorgde hem de naam anti-Nederlands en anti-Oranje te zijn. Een Leidse leerstoel in de Creoolse talen, gefinancierd door het ministerie van Koloniën, werd hem door de neus geboord,

omdat het ministerie het niet zag zitten met iemand die zulke scherpe dingen had geschreven (Van Verre 1980:25). Een lezing in het militaire kamp te Gilze-Rijen werd van hogerhand verboden, zoals Helman vertelde tegenover Hans Ramsoedh. Deze heeft een heldere uiteenzetting gegeven over Helmans politieke carrière die tumultueus eindigde met de legering in Paramaribo van een tankafdeling van de Nederlandse troepenmacht, politie die oefende met traangasbommen, en een Mauser onder het hoofdkussen van zijn vrouw.

Zelfs na de Tweede Wereldoorlog, toen ik in Suriname terugkeerde, werd ik geschaduwd door de politie bij mijn spreekbeurten, terwijl ik toen toch al lid van het Nederlandse noodparlement was geweest. Dat anti-Oranje-idee was toen wel weg, maar vertrouwen deden ze me toch niet helemaal. Zelfs nog toen ik in 1961 in Washington kwam, zagen ze me daar als een rode klant. Zo werd ik niet openlijk bejegend, maar in 't geniep, vooral van de militairen, iemand als de militaire attaché in de Verenigde Staten, merkte je dat. (Ramsoedh 1995)

Ik geloof dat we ook niet moeten vergeten, dat in Helmans naschrift behalve zijn antikoloniale gezindheid nog twee factoren meespelen. Op de eerste plaats is het een schop tegen het land dat hij *zijns ondanks* voor de tweede keer in zijn jeugd aandoet, en dat hem zo de illusie ontnam van een idyllisch vaderland. Hij was er teruggekeerd in 1917 na een korte periode op het Kleinseminarie te Roermond, verliet het land weer vol wrok in 1921, om het merkwaardig genoeg met zoveel melancholie in *Zuid-Zuid-West* te beschrijven. Het is dus ook een stevige zelfbepaling in een land dat hem intellectueel vertrouwd, maar *naar het hart* vreemd was. Op de tweede plaats zie ik in zijn schoppen tegen het zere been van de Hollandse rekenmeesters ook een zich afzetten tegen het heiligste dat zijn vader, Koloniaal Ontvanger en Betaalmeester, hem altijd voorhield: 'de onvoorstelbare Rekenkamer in Croesusland' (Van Kempen 1993b).

Maar anders dan Multatuli met de kwestie Lebak, heeft de koloniale zaak Helman niet zijn leven lang persoonlijk getroubleerd. Zoiets als een woede over de koloniale situatie waarvoor de Nederlanders verantwoordelijk waen, kent hij niet. Hij becommentarieert anno 1995: 'Het zijn ook maar stommelingen geweest, ze wisten niet beter. Ik denk dat ik de woede van me heb afgeschreven in *Zuid-Zuid-West*.' Helman zal wel een zwerver worden,

maar niet om persoonlijke genoegdoening te vinden. 'Mensen als de dichter Noto Soeroto en ikzelf werden goed ontvangen in Nederland. Ik was natuurlijk ook naïef, zag de dingen niet geweldig scherp. Toen ik met Albert Kuyle naar Marokko trok, was ik vooral onder de indruk van de Franse architectuur daar. En nadat ik *Zuid-Zuid-West* had geschreven en ik in de redactie van *De Gemeenschap* was gekomen, plaatsten we daarin evenzogoed artikelen met illustraties van kerkelijke beelden in Indonesische stijl. Dat werd door ons geslikt!' Zijn 'politieke ontmaagding' zou pas met de Spaanse burgeroorlog komen.¹ Later ook pas, na de Tweede Wereldoorlog, zou hij scherper zicht krijgen op de antikoloniale gevoelens in Indonesië, zoals blijkt uit zijn essay *Suriname aan de tweesprong* (Helman 1945:41).

Nog niet alles is gezegd over de epiloog van *Zuid-Zuid-West*. Het enige mij bekende citaat in de Surinaamse letteren over Multatuli brengt de man van Lebak en de man van Paramaribo bijeen. Het stond in het derde nummer van de eerste jaargang van het in Leiden verschijnende tijdschrift *Mamjo*, januari 1962. Het colofon van dit nummer vermeldt: hoofdredacteur mr. J. Leefmans, reizend redacteur W.L. Man A Hing en aftredend redacteur R.R. Venetiaan. *Mamjo* is met zijn acht nummers een van de schaarse Surinaamse tijdschriften geweest die het venster op de wereld opengooiden. De hoofdredacteur, John Leefmans, is naar mijn idee een van de betere dichters die Suriname heeft voortgebracht en van dezen dan ongetwijfeld de minst bekende. Hij publiceerde onder de toch weinig Caraïbisch klinkende naam Jo Löffel twee dichtbundeltjes die buiten een kring van intimi amper verspreiding vonden. Van zijn hand is het stukje in *Mamjo* van 1962, waarin hij betoogt dat het Surinaamse culturele aanbod zo weinig continuïteit heeft gekend:

Mijn vader was (nu ongeveer 15 jaren geleden) nogal weg van Multatuli. Laten wij aannemen dat dit een normale *lag* was. Helmans 'Zuid-Zuid-West' bracht mij in vervoering. (Ik moet erbij vertellen dat ik het thuis las. Op school werden noch Multatuli noch Helman erg gewaardeerd: Multatuli stond waarschijnlijk op de index en Helman zou ooit geschreven hebben: 'U God wil ik

1 Helman: 'Daarvóór had ik grote bewondering voor de Duitsers en de Duitse cultuur. Mijn Duitse vrouw opende mij de ogen voor *der Saupreuß* en mijn vriend Vigoleis Telen voegde aan dat wantrouwen het nodige toe.' Het is niet om de oorlog dat hij met gemengde gevoelens tegen de Duitsers ging aankijken: 'Ik voel nog steeds een woede tegenover de Duitsers, omdat iets waar ik vreselijk van hield, iets dat ik geweldig kon bewonderen, van me werd afgenomen.'

vernietigen!', en het verschil tussen dichterlijke werkelijkheid en de ontologische was blijkbaar nog niet tot onze leermeesters doorgedrongen. In een ongetwijfeld onbewaakt ogenblik liet een frater zich zelfs ontvallen dat hij meer voor Suriname had gedaan dan Helman. Ik hoop dat hij dit gebiecht heeft, of beter nog: zijn mening heeft herzien.)

Van wat zich tussen mijn vaders Multatuli en mijn moeders Marie Koenen (en mijn Helman) heeft afgespeeld, heb ik pas later enige nota kunnen nemen.

Om commentaar gevraagd schrijft Leefmans in een brief, d.d. 4 januari 1995:

Ik heb als jongen in Suriname behalve mijn vader niemand ontmoet die zich interesseerde voor Multatuli. Mijn vader was [...] een groot bewonderaar, niet alleen van de *Max Havelaar*, maar ook van *Vorstenschool* en van *Ideeën*. (*Woutertje Pieterse* had hij niet, en daarom heb ik daar pas op de middelbare school van gehoord.) Bij ons aan tafel werd gewoonlijk niet gebeden, (maar als frater of pater of dominee aanzat, mocht die voorgaan), - wel las of droeg mijn vader een enkele keer eens een kort stukje of gedicht voor, waardoor ik indertijd stukken *Max Havelaar* en *Vorstenschool* en ook Pol de Mont (*De kurassiers van Canrobert*) uit het hoofd kende. Zelf mocht ik in het Nederlands alleen tamelijk lullige versjes leren zoals van Clinge Doorenbos, Guido Gezelle en De Genestet. (Voor Engels leerden wij tenminste Shakespeare en voor Duits Goethe, Schiller, Rilke.)

De enige discussies die ik ooit gevoerd heb over de parallel tussen Multatuli en Helman waren met mijn vader en de oude heer C.F. Getrouw [ik kom op hem nog terug - MvK]. Ik baseerde dat natuurlijk op die hyperbool aan het eind van *ZZW*, en prompt zei de heer Getrouw dan ook dat die waarschijnlijk door de *Max Havelaar* (die ik n.b. niet mocht lezen, wijsneus) geïnspireerd was. Hij ging er verder ook niet op in, en dat meen ik achteraf te begrijpen: hij was bevriend met Lichtveld, en wilde waarschijnlijk tegenover mij, jongetje van 15, geen zure opmerkingen over de grote Surinaamse schrijver maken.

Mijn vader reageerde ongeveer op dezelfde manier: hij was vanaf zijn jeugd bevriend met Lou en Frans (Van Kempen 1993b: 17),¹ samen op muzikles geweest, samen in het orkest van Carel Bonte gezeten, kon stukken uit de *ZZW* citeren, maar scheen het allemaal een beetje overdreven te vinden, meer dichterschap dan gerelateerd aan de werkelijkheid. Hij geloofde ook niet zo erg in de Indiaanse roots van Lichtveld en leek zich voor de mystificaties die zijn vriend creëerde te schamen [overigens ten onrechte: Lichtvelds grootmoeder van vaderszijde was half-Indiaanse, die van moederszijde vermoedelijk vol-

1 Frans Lichtveld, jongere broer van Lou (Albert Helman), derde van de kinderen Lichtveld.

bloed - vgl. Van Kempen 1993b:9-11]. Hij ging dan ook niet in op mijn parallel, zei er alleen van dat Lou natuurlijk Multatuli had nagedaan. Zelf zag hij eerder enorme verschillen tussen wat er in Oost-Indië gebeurd was en de kwalen van Suriname, dan dat hij overeenkomsten zag.

Heeft Helman het boek van Multatuli gekend? Zijn herinneringen aan zijn vroegste lectuur heeft Helman op verschillende plaatsen vastgelegd (Van Kempen 1993b: 19). Van Harry van Ommeren, redacteur-eigenaar van de krant *Suriname*, en van onderwijzer Getrouw leende Helman boeken. Gevraagd naar Multatuli:

Wat ik te lezen kreeg, daar was Multatuli niet bij. In het katholieke milieu waaruit ik kom, was Multatuli taboe. *Minnebrieven*: alleen die titel maakte al duidelijk dat het om pornografie moest gaan. En dan de *Ideeën* waarin hij schreef: Mijn God, er is geen God. Mijn vader was wat dit betreft een nogal bigotte man en zou dat soort lectuur nooit in huis hebben toegelaten. Mogelijk is wel dat ik in een bloemlezing een fragment van Multatuli heb gelezen, dat moet dan Saïdjah en Adinda geweest zijn.

Buiten beschouwing blijft dan natuurlijk nog de kwestie of Helmans vader, zelf behorend tot de lichtgekleurde creoolse elite, wel zo blij was met de emanciperende ideeën zoals Multatuli die uitdroeg met betrekking tot de Javanen: in 1913/1914 maakten de Javanen en Hindoestanen al meer dan de helft van de bevolking uit.¹ Zeer waarschijnlijk zag de vader van Leefmans, tot diezelfde elite behorend, om diezelfde reden ook scherper de verschillen dan de overeenkomsten met Oost-Indië.

Volgens Helman dankt de epiloog van *Zuid-Zuid-West* niets aan Multatuli: 'Ik heb pas jaren later de *Max Havelaar* gelezen in een Wereldbibliotheekuitgave, en *Woutertje Pieterse* eerst na de Tweede Wereldoorlog. Mijn aanraking met Multatuli kwam dus laat, en gebeurde nogal verspreid.'

Toch blijft één gegeven merkwaardig. Leefmans spreekt over de discussies die hij met zijn vader en 'de oude heer C.F. Getrouw' voerde. Het gaat hier om Constantijn Frederik George Getrouw, onderwijzer, samen met W. van Dijk auteur van een aantal leerboeken op het gebied van de geschiedenis en staatsinrichting van Suriname, lid van de Surinaamse Raad van Ad-

1 De *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* geeft voor 1914 een inwonertal van 85.536 (exclusief bosnegers en Indianen) en voor 1913 een totaal aantal Javaanse en Brits-Indische immigranten van 43.264 (vgl. pp. 665 en 379).

vies en vader van de kunstenaar Rudi Getrouw (Themen e.a. 1988:10; Van Doorne en Van Kempen 1995, nrs. 1480-1484). Maar belangrijker nog is dat deze erudiete, belezen Constant Getrouw de man was die de jonge Lou Lichtveld opleidde voor de derderangs onderwijzersakte (er was in die tijd nog geen Kweekschool in Suriname). Bij een eerste schets die ik van Helmans jeugdijaren maakte, heeft Helman zelf aangetekend: 'In een leestrommel door Getrouw beheerd, o.a. Nieuwe Gids, boeken van de Wereldbibliotheek e.a. Hielp zo de smaak bepalen' (Van Kempen 1993b: 19). De oude heer Getrouw had dus in huis het tijdschrift van de *Nieuwe Gids*'ers, de beweging die zonder Multatuli's voorbeeld niet denkbaar was (Stuiveling 1981:13). Hij bezat bovendien boeken van de Wereldbibliotheek, de reeks waardoor, zoals eerder gestipuleerd, de *Max Havelaar* massaal verspreiding vond. Getrouw kende de roman van Multatuli en hij merkt in huize Leefmans op dat Helman waarschijnlijk door de *Max Havelaar* is geïnspireerd. Hoe kon Getrouw dat beweren? Er bestaat uiteraard de mogelijkheid dat hij het boek vanwege de godvrezende vader Lichtveld *niet* aan diens vroegrijpe zoon heeft uitgeleend (die overigens wel de 'gevaarlijke' Zola en Voltaire stiekem las!). En zelfs zou het kunnen dat Getrouw Multatuli's boek zelf eerst later heeft gelezen. En er is nog een derde mogelijkheid: in het altijd konkelende Suriname moest de krab Helman die over de rand van de ton dreigde te ontsnappen, omlaag worden getrokken - een mogelijkheid die ik maar meteen verwerp om de naam van Helmans oude leermeester niet te bezoedelen. Het is natuurlijk ook de vraag of een beantwoording van de vraag of Helman de *Max Havelaar* wel of niet had gelezen, iets zou uitmaken voor de waardering van de lezer: Van Hoëvell heeft met zijn 'Japanse steenhouwer' toch ook de literatuurgeschiedenissen niet gehaald?

Wie in de jaren dertig de zaak van het naar vrijheid strevende Indonesië met minder naïviteit bezag, was Anton de Kom. Mede onder invloed van zijn contacten met Indonesische studenten en linkse intellectuelen in de kringen van de Communistische Partij Holland en het tijdschrift *Links Richten*, komt hij in 1926 tot de ondertekening van een manifest tegen het Nederlandse kolonialisme. Als hij op 4 januari 1933 in Suriname terugkeert, is zijn reputatie hem al vooruitgegaan en wordt hij door een enthousiaste menigte begroet. Het zijn juist de Javanen en in mindere mate de Hindoestanen en Creolen van eenvoudige komaf geweest die bij hem steun zochten - de Ja-

vanen ook vanuit het idee dat hij voor hun repatriëring zou kunnen zorgen (Wicart 1990).¹ Wat er daarna gebeurd is, is al geregeld te boek gesteld; in één zin samengevat: De Kom wordt gesommeerd zijn erf te ontruimen, bij de onlusten die volgen vallen twee doden en vele gewonden en na drie maanden internering wordt hij zonder vorm van protest op de boot naar Nederland gezet. Daar zal hij in 1934 *Wij slaven van Suriname* publiceren, een geëngageerde geschiedenis van de koloniale geschiedenis van Suriname en het Surinaams verzet. Theo Para heeft over De Kom gesproken in marxistische termen van 'klassematige benadering', 'het primair zoeken naar de economische grondslag' en 'zijn toepassing van de materialistische dialectiek' (Para 1989:108). Nu, dat moge allemaal waar zijn, wanneer De Kom zijn boek geschreven zou hebben in het favoriete marxistische idioom, zou de invloed ervan ontegenzeggelijk veel beperkter geweest zijn.

Over het auteurschap van het boek is nogal wat te doen geweest. Johan van de Walle stelt dat Jef Last het schrijfwerk heeft gedaan in die tijd toen veel werk collectief ontstond (geciteerd in Van Kempen 1993a:95).² Hoe dan ook, feit is dat *Wij slaven van Suriname* van a tot z het gedachtengoed van De Kom weergeeft. Ook bij De Kom vinden we een aanklacht tegen de harteloosheid van de Hollandse koopmansgeest: '... wat er aan den Hollander ook inzake menselijkheid heeft ontbroken', merkt hij sarcastisch op, 'de eer dat hij steeds een goed koopman was, moet men hem laten. [...] En waarom zou hij zijn winst niet verhoogen door te profiteeren van die natuurlijke eigenschappen, die God nu eenmaal ook in de menschen in een zwarte huid gelegd heeft?' Het is geen toeval dat het eerste hoofdstuk van De Koms boek voorafgegaan wordt door een motto uit *Zuid-Zuid-West*. De stijlfiguur van het direct toespreken van het publiek vinden we bij De Kom, wanneer hij in het voetspoor van Van Schaïck, zijn been uitsteekt om hen te laten struikelen die zich verlustigen in het verleden:

Geen schouwspel kan dat van een driemastvolschip onder voltuig evenaren, het is schooner dan Hauser's 'Laatste Zeilschip', schooner dan het fregatschip 'Johanna Maria', het is de droom van hen, die tusschen het geraas der groote stad, tusschen schrijf- en rekenmachines dromen over de gouden volheid van vergane tijden.

1 Ellen Wicart gaat op deze kwestie in. Zij vermeldt ook de relevante literatuur ter zake.

2 Vooral pp. 91-97: Tussen verbeelding en strijd (over Anton de Kom).

Wij gunnen u uw verbeeldingsplaats in het kraaiennest van die oude schepen, wij gunnen u de zeewind langs uw haren en onder u het lied der matrozen, die op de balken staande zingend het bramzeil reven. Maar wij willen u toch waarschuwen. Waag u niet, vanuit uw hoge standplaats, langs het puttingwant, of zoo u dat te gevaarlijk voorkomt, door het schuttersgat naar beneden. Zet geen voet op de touwladders die naar de kampagne voeren, hoe blank en schoongeschrobd zij er ook van hierboven uitziet.

Hierboven ruikt gij de prikkelende lucht van teer en de zilte zeewind. Daarbeneden stinkt het reeds een mijl lijwaarts naar het zweet en de uitwerpselen van duizend in het ruim gepakte slaven.

Hierboven hoort gij de kreet van den albatros, de zingende matrozen en het geruisch der golven.

Daaronder hoort gij het gejammer der slaven, de kreten van een vrouw in barensood en de zweep, die neersuist op de ruggen der zwarten. (De Kom 1934:29)

En ook het einde van het boek staat in een idioom dat ons inmiddels bekend voorkomt:

Dat een Surinamer omkomt, daarvan zal het handelsblad zich niet veel aantrekken, als hij maar bereid is op een koopje om te komen. (De Kom 1934:222)

In 1935 zou er in Moskou een Duitse vertaling van *Wij slaven van Suriname* uitkomen, maar het zou tot 1971 duren aler er een nieuwe, officiële herdruk verscheen. Maar net als bij andere geschriften die gelezen *willen* worden - inderdaad: zoals de *Max Havelaar* - verschenen ook van *Wij slaven van Suriname* roefdrukken,¹ en daaronder is er zelfs een met de beroemde gravure van een vrijheidsstrijder van John Gabriel Stedman, waarin voor de gelegenheid een hamer en sikkel is aangebracht.

De Javaanse Bok Sark zou met De Kom in Suriname vergaderd hebben. In de jaren 1932 tot en met 1935 schreef deze arbeidster en activiste op de plantage Mariënborg, in het periodiek *Banier van Waarheid en Recht* haar 'Brieven uit Commewijne', waarin zij de slechte behandeling van de Javaanse arbeiders aan de kaak stelde:

1 Ik heb er drie beschreven in *De Surinaamse literatuur 1970-1985*; zie de nrs. 0494, 0495 en 0497 in Van Kempen 1987. Vgl. ook de nrs. 3588 tot en met 3594 in Van Doorne en Van Kempen 1995, waarvan nr. 3589 een roefdruk vormt.

Ik weet, hooggeachte Heer P.A. May [Statenlid en redacteur van het dagblad *Suriname - MvK*], dat U een protestant is, die tracht mijn man en ik over te halen tot het Christendom, maar wij van onzen kant, zouden gaarne wenschen, dat U, tot ons zou willen overkomen, tot de Moslims. [...] Dank aan U, mede uit naam mijner lotgenooten in dit land, heer May, wiens orgaan de schermen uiteen rijt, waarachter wij werden verborgen gehouden, opdat de groote, goede wereld niet zou weten wat met ons gebeurt. (Sark 1990:8)

Bok Sark maakt in haar brieven ook gewag van contacten tussen Suriname en Indonesië. Toen in 1992 de identiteit van deze Bok Sark werd vastgesteld - het bleek niet te gaan om een vrouw, maar om een man, de naar Indonesië gerepatrieerde Salikin Hardjo - gaf hij toe dat die contacten niet bestaan hadden, en ook de ontmoeting met De Kom had nooit plaatsgevonden.¹ Niettemin werden de brieven van Bok Sark in zijn tijd serieus genomen. In 1933 werden ze in de Tweede Kamer door het vrijzinnig democratische Kamerlid Joekes ter sprake gebracht, waarmee Bok Sark althans deze voorsprong op Multatuli nam dat hij wél bij name in de Nederlandse volksvertegenwoordiging werd genoemd (vgl. Multatuli 1992, II:170 en Hermans 1976:73-74).

Hoe komt het dat Indonesië een hele reeks schrijvers voortbracht of inspireerde van het eerste echelon - van Multatuli, P.A. Daum, Louis Couperus, Maria Dermoût, A. Alberts tot en met Hella Haasse en Adriaan van Dis - terwijl dat met De West zo weinig het geval is geweest? Zou het mogelijk kunnen liggen aan wat Albert Helman in zijn lange, aan krachttermen zo rijke schrijversleven herhaaldelijk heeft betoogd: dat 't het *schuim was*, het *schorremorrie* dat naar Suriname werd afgevaardigd (Van Kempen 1993b:9)?² Feit is dat vele planters op een schoen en een slof naar de West zijn gekomen, zoals Van der Linde (1963:100) het uitdrukte. Maar onder het janhagel en het contingent avonturiers zaten ook zeer bijzondere en hoogbegaafde mensen, eigengereide types die zich door de knoesten van

1 Zo vertelde hij aan Klaas Breunissen die hem terugvond op West-Sumatra (Breunissen 1992). Wat volgt, ontleen ik aan het artikel van Breunissen. Het citaat van Bok Sark komt uit *Mutyama* 1990:8, dat in een speciaal nummer de brieven van Bok Sark heeft gepubliceerd.

2 Vgl. Helman 1983:155-156 (herdrukt als Helman 1995:291-292). En elders zegt Helman: 'De kneuzen en deugnieten zijn altijd naar de West gestuurd, juist die mensen hadden het nodig zich tegen ons af te zetten.'

suikerheren niets lieten gezeggen en die zich niet door de krabben in de ton naar beneden lieten trekken.

Suriname was natuurlijk als verafgelegen oord nog altijd een goede wijkplaats voor heren die een scheve schaats gereden hadden, een gevallen rechter of magistraat. Zo was er een man van hoge adel, de Brit Howard, die als diplomaat uiteraard de beschikking had over een secretaris. Aan zijn diplomatieke carrière kwam een abrupt einde toen in het kostuum van de secretaris een secretaresse bleek te schuilen. Hij vestigde zich in Suriname, waar hij in Coronie een plantage bezat, en hij huwde een vrouw uit een joodse familie in goeden doen. Uit de verbintenis werd een dochter geboren, Grace, die in weelde opgroeide en nooit naar school hoefde te lopen, omdat haar een koets met paarden ter beschikking stond. Toen zij als meisje niettemin op eigen benen langs de Surinamerivier bij Leonsberg kuierde, ontwaarde zij een drenkeling in het water die zij aan de wal hees. Met deze uit het bagno van Frans Guyana gevluchte Schneiders huwde zij. Zij togen naar Monaco waar de refugie haar hele kapitaal vergokte. Daarop werd Grace Schneiders-Howard lid van de Nederlandse SDAP en in 1938, toen in Suriname nog geen vrouwenkiesrecht bestond, werd zij als eerste vrouw in de Staten gekozen. Met haar grote, witte tropenhelm moet deze geestkrachtige vrouw een bijzondere verschijning in de Paramaribose straten zijn geweest. Zij werd als contesterend Statenlid geïnterneerd, maar de piimannen met wie zij op goede voet stond, haalden haar uit het cachot.¹ Zeg maar eens dat Suriname geen voedingsbodem voor rijke verhalen heeft geboden!

Het is niet mijn bedoeling het relaas van al die andere figuren uit de doeken te doen die in Suriname een tegenstem lieten horen: de gouverneur Mauricius (1692-1768) die de luidruchtige *Cabale* tegenover zich vond; de kapitein John Gabriel Stedman die, geïnspireerd door zijn mooie zwarte Joanna, met zijn relaas van een lange veldtocht tegen de marrons vele Europeanen de ogen opende voor de barbaarse trekken van de koloniale maatschappij; de Hongaar Frans Pavel Vaclac Killinger, vanwege 'gezichtszwakte' afgekeurd voor de Oost maar goedgekeurd voor de West (!), uitvinder van een watergeschut en van een 'marschschoen met slobkous', die in 1910 het plan

1 Ik dank dit verhaal aan Johan van de Walle die het uit de mond van Grace Schneiders-Howard zelf vernam. Si non e vero ... Hij schetst de verschijning van mevr. Schneiders in *Een oog boven Paramaribo* (Van de Walle 1975:140).

Afb. 25. J.J. Mauricius
(lith. van E. Spanier naar P. Tanjé).

beraamde de huichelachtige ambtenarij en tuchteloze militairen opzij te schuiven om een Republiek Suriname te vestigen (Findlay ca. 1974).

Aandacht verdient echter zeker wel Wim Bos Verschuur (1904-1985). Tekenleraar Bos Verschuur beschikte over een groot rechtvaardigheidsgevoel, een sterk meeleven met het Surinaamse volk en een bijzondere innemendheid. Hij bewonderde figuren als Domela Nieuwenhuis en Henri Polak en stond in zijn sociaal-democratische ideeën dicht bij Grace Schneiders-Howard. Hij schreef onder meer het toneelstuk *Woeker* (1936) en het filmscript *De keerzijde van de medaille* (1947), maar niets van zijn werk verscheen ooit in drukvorm. Van de Walle karakteriseert hem als 'de eerste links georiënteerde romanticus' van Suriname.¹ Bos Verschuur werd in 1942 gekozen tot lid van de Staten, waar hij alras in conflict kwam met gouverneur Kielstra. Deze, kenner van de Indische buitengewesten, was een late navolger van het gedachtengoed van 'verindisching' zoals de Staatscommissie-Baud het al in 1855-1856 had geformuleerd: men wilde de slavernij langs soepele lijnen laten verlopen, alle grond waarop slaven hadden gewerkt zou worden onteigend en een vorm van dessabestuur zoals Nederlands-Indië dat kende, zou ook in Suriname worden ingevoerd. Uiteindelijk zou dat allemaal heel anders uitpakken: het pleidooi voor de kleinlandbouw haalde weinig uit. Het waren niet de slaven die met een lapje grond onder dankzegging voor bewezen diensten werden 'beloond', nee, zij werden tegen een grijpstuiver verplicht nog tien jaar na de formele afschaffing van de slavernij in 1863 door te werken en de slavenmeesters werden financieel schadeloos gesteld.

De politiek van 'verindisching' stuitte in de Surinaamse Staten op groot verzet. De lichtgekleurde Creoolse elite die de Staten beheerste en de Creoolse bestuursambtenaren konden voor de landbouwende Aziatische bevolking weinig waardering opbrengen. Ze verachtten de Aziatische huwelijkswetgeving, vreesden voor raciale antagonismen en het verspelen van hun geprivilegieerde positie. Op initiatief van een aantal burgers schaarde Bos Verschuur zich achter een petitie die tot doel had gouverneur Kielstra uit de kolonie te verwijderen. Van de petitie werd zowel een Engelse als een Nederlandse versie ter ondertekening verspreid. Met een Amerikaans garni-

1 Van de Walle 1975:118. Over het conflict van Bos Verschuur met Kielstra en zijn internering, leze men Ramssoedh 1990:193-200. Over deze jaren haalt Van de Walle herinneringen op in Meel 1991.

zoen in het land - we spreken over de oorlogsjaren - hoeft over de bedoeling daarvan niet gespeculeerd te worden. Bos Verschuur werd door Kielstra vanwege zijn opruiende activiteiten geïnterneerd in hetzelfde kamp waar ook de Duitsers, NSB'ers en Zuidafrikanen zaten. '[Hij] werd tijdens dit merkwaardige koningsdrama de onmisbare martelaar. De Statenleden traden af en niemand kreeg het in zijn hoofd de draadjes van het kamp door te knippen', merkt Van de Walle op (1995:171; gelijke versie in Van de Walle 1975:119).

Hoe gecompliceerd de verhoudingen lagen, moge hieruit blijken: er is geen enkele reden te twijfelen aan de democratische gezindheid van het uit een socialistisch nest afkomstige hoofd van de Gouvernementspersdienst J. van de Walle. Niettemin speelde de GPD een duidelijke rol pro-Kielstra, zoals Ramsoedh (1990:197) laat zien. Met radio-uitzendingen werd getracht het idee op te roepen dat het zou gaan om een relletje, op touw gezet door een kleine groep Creolen, en het zal duidelijk zijn dat aldus het raciale antagonisme tussen Creolen en Hindoestanen nieuw leven werd ingeblazen. Terwijl de groep Creoolse Statenleden in de politiek van verindisching van Kielstra een antinationale politiek ontwaarden die inspeelde op de raciale tegenstellingen, zag Van de Walle juist een bedreiging van de nationale soevereiniteit door de politieke macht slechts toe te vertrouwen aan een kleine groep.

Uiteindelijk trok Kielstra aan het kortste eind. Van de Walle:

Ik heb destijds aan de buiten-parlementaire actie van Bos weinig waarde gehecht. Toch kondigden de gebeurtenissen van toen het einde aan van een periode die grotendeels door vrij machteloze oppositie werd gekenmerkt. Bos wierp een steen in een stilstaande vijver, gaf door zijn optreden mensen moed en het gevoel dat er iets veranderen kon. Na al die jaren van machteloze oppositie, felle petitie's en krachtige artikelen in de lokale pers was de bewindsman [Kielstra] dan eindelijk vertrokken. (Van de Walle 1975:119)

Ook Van de Walle waarschuwde politieke voormannen, Statenleden als de geziene Lim A Po, voor het handhaven van het census- en capaciteitskiesrecht in Suriname. Het buiten houden van grote delen van de bevolking kon leiden tot toestanden als in Haïti. De vraag is natuurlijk of in Van de Walles herinneringen dit aspect retrospectief niet meer accent heeft gekregen. Feit is dat hij op 15 juli 1945 - Kielstra was toen al vertrokken - als hoofd van

de Gouvernementspersdienst een groot rapport uitbracht aan de regering in Londen: 123 dichtbetypte folio's, exclusief de bijlagen. Het is een gedegen werkstuk, op basis van een historische grondslag waarin zo ongeveer alle tot op dat moment bekende belangwekkende publicaties over Suriname zijn verwerkt. In de conclusie stelt Van de Walle: 'Laat men dus trachten om deze rechten [algemeen kiesrecht en bestuursdecentralisatie] niet in de eerste plaats in handen te laten van een intelligentsia, die, lang niet altijd blij gaf, in staat te zijn om aan de wensen en verlangens der bevolking gestalte en inhoud te geven' (p. 121). Vijftig jaar na dato noteert Van de Walle dat het rapport 'door de toenmalige directeur van het departement van koloniën zoals me later bleek uitermate werd gewaardeerd. Het rapport dat tenslotte was ontstaan dank zij inlichtingen die allerlei ambtenaren en instanties hadden verstrekt vond ook zijn weg naar lezers in Suriname. Het verwekte opschudding. Vooral in creoolse kringen en bovenal in de kring van kleine kapitalisten.' (Van de Walle 1995:172). Van de Walle's positie in Suriname was onhoudbaar geworden. Hij verliet hals-over-kop Suriname; 'anders was ik mijn leven niet zeker'.

Pas tien jaar later zette hij zich aan een reeks prozaboeken die het Caraïbisch gebied tot decor kregen en die in de literaire kritiek bijzonder hoog werden aangeslagen: *Achter de spiegel* [1958], *Wachtend op de dag van morgen* [1959], *De muggen van San Antonio* [1961], *De overtocht* [1962] en *Een vlek op de rug* [1963], allen recentelijk herdrukt in *Romans en verhalen* (1993). Twee boeken met memoires zouden daaraan nog worden toegevoegd: *Beneden de wind; herinneringen aan Curaçao* (1974) en *Een oog boven Paramaribo* (1975). Nergens in zijn literaire werk blijkt dat het een vorm van multatuliaanse verbittering om hem persoonlijk aangedaan onrecht is geweest die hem dreef. Het spreekt voor zich dat in een tijd dat het Statuut van 1954 al in werking was getreden en Suriname al autonome bevoegdheden op velerlei gebied had gekregen, literair werk nauwelijks nog een maatschappelijke invloed kon uitoefenen.

In zijn politieke analyse zou Van de Walle overigens wel gelijk krijgen: men kan niet straffeloos grote groepen van een bevolking buiten het machtscentrum houden. De politiek van de kabinetten-Arron in de jaren 1975-1980 die de Hindoestanen de voet dwars zette vanwege hun weinig coöperatieve opstelling in de aanloop naar de politieke onafhankelijkheid, zou het land langzaam maar zeker verlammen; de coup van 1980 was er de

resultante van. De bosnegers, altijd goed om een paar stemmen aan te leveren, maar met nooit veel meer beloond dan een stukje van een bordkartonnen neptaart, namen in de tweede helft van de jaren tachtig de wapens op tegen het centrale gezag van Paramaribo. Anno 1995 is het dan met Suriname zover gekomen dat het nationale inkomen is gedaald tot beneden dat van Haïti.

We zagen al bij Helman en Leefmans dat na de oorlog Indonesië ook binnen het Surinaamse gezichtsveld schoof. De voorspelling 'Indië verloren, rampspoed geboren' bleek binnen de naoorlogse constellatie niet uit te komen. Wel verdween Nederland met het verlies van Oost-Indië van het wereldveld, om er periodiek op terug te keren als een driftig vlaggende grensrechter op wie niemand let. Met Suriname liggen de kaarten anders: de tijden dat Nederland met een machtige vloot de wereldzeeën beheerste, waren allang voorbij, misschien wel vanaf het moment dat Nederland Nieuw-Amsterdam, het tegenwoordige New York, verruilde voor het meer winstgevende Paramaribo. Zelfs in de Tweede Wereldoorlog, toen Suriname als bauxietleverancier cruciaal werd voor de geallieerde vliegtuigbouwers, waren het niet de Nederlanders, maar de Amerikanen die in Suriname voor boedelbewaker kwamen spelen en er grootse plannen voor een aluminiumindustrie ontwikkelden. Gouverneur Kielstra had het niet op grootschalige ondernemingen: de kleine keuterboertjes, daar kon hij mee overweg, hij wist het nog van Nederlands-Indië. Na dertien jaar ploeteren zou hij met zijn harde kop tegen de nog hardere Surinaamse muur oplopen. Waarmee ik maar zeggen wil: het is niet enkel een harde kop die iemand tot grootheid brengt, noch doet het er veel toe of een land een plantagesysteem of een cultuurstelsel kent. Het mysterie van iemand die een boek schrijft als de *Max Havelaar* en daarmee boven veel grenzen uitstijgt, wordt er alleen maar groter op. Zijn wij op onze rondgang een West-Indische Multatuli tegengekomen? Nee, wij zijn geen West-Indische Multatuli tegengekomen en het zou ook dwaas geweest zijn er een te verwachten. Een betere vraag is hoe de koloniaal Multatuli in die negentiende eeuw zo exceptioneel hoog kon reiken.

Tot slot: de regering schijnt Douwes Dekker nog een post in de West te hebben aangeboden, gezaghebber van Sint Maarten of gouverneur van Curaçao (Hermans 1976:66). Weinig staat daarvan echt vast, maar ik durf wel

de stelling aan dat hij er een voedingsbodem had gevonden voor een minstens even voortreffelijke roman als die we nu kennen, al had hij hem dan - wie weet - *Max Krabelaar* genoemd.

Bibliografie

- BREUNISSEN, KLAAS, 1992, 'Bok Sark: man die haai wilde zijn.' *Weekkrant Suriname* 24.9.
- DERBY, S.N.R., 1993, 'Van creool tot Surinamer.' *Weekkrant Suriname* 1.7.
- DOLK, LIESBETH, 1993, *Twee zielen, twee gedachten: tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)*. Leiden: KITLV. [KITLV, Verhandelingen 159; Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.]
- DOLK, LIESBETH, 1994, "'Een geestelijke vader": Pramoedya Ananta Toer en Multatuli.' *Indische Letteren* 9.2:95-102.
- DOORNE, KEES VAN EN MICHIEL VAN KEMPEN, 1995, *Suriname-Catalogus van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*. Amsterdam: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.
- DUBOIS, PIERRE H. [ET AL.], 1962, *Essays over Multatuli: 100 Jaar Max Havelaar*. Rotterdam: Donker.
- FASSEUR, CEES, 1995, 'Max Havelaar en de publieke zaak.' In: C. Fasseur, *De weg naar het paradijs: en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam: Bert Bakker), pp. 13-27.
- FINDLAY, D.G.A., ca. 1974, *Het politiek complot van Killinger c.s. in Suriname*. Opnieuw geïllustreerd uitgegeven. [Paramaribo: De West.] [Overdrukken uit 'De West'.]
- GOGH, CHRISTINA VAN, [1864], *Vertellingen van een Surinaamschen vogel*. Amsterdam: Van der Made.
- HASSANKHAN, MAURITS S., 1993, 'Immigratie en integratie van contractarbeiders: Hindostanen en Javanen in Suriname.' In: Lila Gobardhan-Rambocus en Maurits S. Hassankhan (red.), *Immigratie en ontwikkeling: emancipatieproces van contractanten* (Paramaribo: Anton de Kom Universiteit), pp. 69-117.
- HELMAN, ALBERT, 1926, *Zuid-Zuid-West*. [Utrecht]: De Gemeenschap.
- HELMAN, ALBERT, 1945, *Suriname aan de tweesprong*. Amsterdam: Salm.
- HELMAN, ALBERT, 1983, *De foltering van Eldorado. Een ecologische geschiedenis van de vijf Guyana's*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- HELMAN, ALBERT, 1995, *Kroniek van Eldorado. I Folteraars over en weer*. Amsterdam: In de Knipscheer. [Globe Pockets 32.]

- HERMANS, WILLEM FREDERIK, 1976, *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam: Boelen.
- KEMPEN, MICHIEL VAN, 1987, *De Surinaamse literatuur 1970-1985. Een documentatie*. Paramaribo: De Volksboekwinkel.
- KEMPEN, MICHIEL VAN, 1990, 'Suriname in de Nederlandse literatuur.' In: Theo D'haen (red.), *Herinnering, herkomst, herschrijving: koloniale en postkoloniale literaturen* (Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Semaian 4), pp. 92-106.
- KEMPEN, MICHIEL VAN, 1993a, *De geest van Waraku. Kritieken over Surinaamse literatuur*. Haarlem/Brussel: Zuid.
- KEMPEN, MICHIEL VAN, 1993b, 'De jeugdijaren van Albert Helman.' In: *Lou Lichtveld - Albert Helman - negentig jaar*. Bijzonder nummer van *Mutyama* 4.5: 8-22.
- KOM, A. DE, 1934, *Wij slaven van Suriname*. Amsterdam: Contact.
- LICHTVELD, URSY M. EN JAN VOORHOEVE (EDS.), 1958, *Suriname: spiegel der vaderlandse koopliden*. Zwolle: Tjeenk Willink. [Zwolse drukken en herdrukken 22.]
- LINDE, J.M. VAN DER, 1956, *Het visioen van Herrnhut en het apostolaat der Moravische broeders in Suriname 1735-1863*. Paramaribo: Kersten. [Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.]
- LINDE, J.M. VAN DER, 1963, *Heren slaven broeders: momenten uit de geschiedenis der slavernij*. Nijkerk: Callenbach. [Boeken der broeders 2.]
- LINDE, J.M. VAN DER, 1987, *Jan Willem Kals. Leraar der Hervormden. Advocaat van indiaan en neger*. Kampen: Kok.
- MEEL, PETER, 1991, 'J. van de Walle in Suriname. Herinneringen aan de oorlogsjaren.' *Oso* 10.2:181-193.
- MITRASING, F.E.M., 1978, 'Clemens Ramkisoen Biswamitre 1897-.' In: *De Surinaamse jurist en drie biografien: J.H. Abendanon, J.A.E. Buiskool, C.R. Biswamitre. Een mono-biografische bijdrage* [Paramaribo: z.n.], pp. 49-57.
- MULTATULI, 1950, *Volledige werken*. Deel 1. Amsterdam: Van Oorschot.
- MULTATULI, 1992, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Historisch-kritische uitgave verzorgd door A. Kets-Vree. Assen/Maastricht: Van Gorcum. [Deel 1: Tekst; Deel 2: Apparaat en commentaar.] [Monumenta Literaria Neerlandica VI/1-2.]
- OVERSTEEGEN, J.J., 1993, '13 oktober 1859: Eduard Douwes Dekker bericht zijn vrouw: "Lieve hart mijn boek is af" en wordt voorgoed Multatuli. De wereld verdubbeld.' In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen [et al.], *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen: Nijhoff), pp. 484-489.
- PARA, THEO, 1989, 'A. de Kom, grondlegger van de Surinaamse communistische gedachte.' In: *A. de Kom: zijn strijd en ideeën*. Samengesteld door het Anton de Kom-Abraham Behr Instituut (Amsterdam: Sranan Buku), pp. 91-130.

- RAMSOEDH, HANS, 1990, *Suriname 1933-1944: koloniale politiek en beleid onder gouverneur Kielstra*. Delft: Eburon.
- RAMSOEDH, HANS, 1995, 'Helmans politieke kruistochten.' *Oso* 14.1:22-36.
- SARK, BOK, 1990, 'Brieven uit Commewijne (1932-1935).' *Mutyama* 1.2:8.
- SCHAÏCK, C. VAN, 1866, *De manja. Familie-tafereel uit het Surinaamsche volksleven*. Arnhem: Thieme.
- STUIVELING, GARMT, 1981, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt*. Amsterdam: De Arbeiderspers. Derde druk. [Synopsis.]
- THEMEN, IMRO [ET AL.], 1988, *Katalogus overzichtstentoonstelling van Rudi Getrouw, juni 1988: ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*. [Paramaribo]: Comité hommage aan Rudi Getrouw.
- VEER, PAUL VAN 'T, 1979, *Het leven van Multatuli*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- VERRE, TONY VAN, 1980, *Tony van Verre ontmoet Albert Helman: uit het leven van een dwarsliggende Indiaan*. Bussum: De Gooise Uitgeverij.
- VOORHOEVE, JAN, 1963, 'W.E.H. Winkels: blankofcier met palet en papier.' *Nieuwe West-Indische Gids* 42:269-288.
- VOORHOEVE, JAN EN ANTOON DONICIE, 1963, *Bibliographie du négro-anglais du Surinam. Avec une appendice sur les langues créoles par lées à l'intérieur du pays*. 's-Gravenhage: Nijhoff. [Bibliographical series KITLV 6.]
- WALLE, J. VAN DE, 1975, *Een oog boven Paramaribo. Herinneringen*. Amsterdam: Querido.
- WALLE, J. VAN DE, 1995, 'Herinneringen aan Suriname, 1943-1946.' *Oso* 14.2: 167-172.
- WICART, ELLEN, 1990, 'Wanhoop en heilsverwachting: oorzaken van het succes van Anton de Kom onder de Javaanse bevolking.' *Oso* 9.12:83-99.